

doi: 10.32612/uw.2543618X.2023.pp.25-53

Przegląd Środkowo-Wschodni, 8, 2023

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20230802

Data przesłania: 07.05.2023

Data akceptacji: 10.06.2023

Piotr Sawicki

Uniwersytet Warszawski

p.sawicki19@uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1522-0810>

Prawosławne cerkwie Grodna w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Artykuł ukazuje losy grodzieńskich cerkwi prawosławnych po wprowadzeniu na terytorium Rzeczypospolitej Obojga Narodów unii brzeskiej. Opisuje proces zaboru prawosławnych świątyń dokonany przez Cerkiew unicką i Kościół rzymskokatolicki oraz porusza kwestię przejmowania cerkiewnych gruntów. Celem artykułu nie jest tylko przedstawienie degradacji materialnego dziedzictwa Cerkwi prawosławnej, lecz również zobrazowanie przyczyn transformacji konfesyjno-etnicznej Grodna odzwierciedlonej w architekturze sakralnej tego miasta.

Słowa kluczowe: Grodno, Cerkiew prawosławna, unia brzeska, przemiany konfesyjne i etniczne

Cerkwie prawosławne były pierwszymi i jedynymi świątyniami chrześcijańskimi w Grodnie do momentu ufundowania w 1392 roku katolickiego kościoła pw. Najświętszej Marii Panny¹. Wzniesiona przez litewskiego księcia Witolda drewniana świątynia na długo pozostała wyłącznym obiektem reprezentującym zachodnie chrześcijaństwo. Do XVII wieku prawosławne świątynie bezustannie przeważały swą liczebnością nad łacińskim budownictwem sakralnym. Jednak

---

¹ F. Walczyn, *Grodno*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski, M. Sas, F. Walczyn, Warszawa 2016, s. 218; J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 70.

pod koniec XVI wieku w duchu kontreformacji została podjęta decyzja polityczna, która była w swych skutkach tragiczna dla całej Cerkwi prawosławnej na terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów i tym samym zaważyła o losach prawosławia w Grodnie. W 1596 roku w Brześciu Litewskim został podpisany przez większą część hierarchii i wyższego duchowieństwa metropolii kijowskiej akt unii z Kościołem łacińskim, na którego mocy przyjęto zwierzchność papieża Klemensa VIII i jego następców. Na dokumencie tym widnieje również podpis archimandryty grodzieńskiego Bohdana Klemensa Godkińskiego. Nie był on przypadkowy, gdyż w 1609 roku archimandryta wraz z protopopem grodzieńskim Zachariaszem Stefanowiczem podpisali kolejny akt, w którym część duchowieństwa przyznawała zwierzchność metropolity unickiego i ponownie potwierdziła unię². Od tego momentu formalnie prawosławne cerkwie i monastera w Grodnie miały przekształcić się w unickie. W praktyce duchowieństwo i wierni grodzieńskich parafii nie opowiadali się po stronie zwolenników unii. W celu jej zapobiegania i walki przeciwko rosnącemu wpływowi katolicyzmu zostało powołane bractwo grodzieńskie³. Antyunijna postawa powodowała, że zabór prawosławnych świątyń przybrał formę długiego procesu zachodzącego na przestrzeni pierwszej połowy XVII wieku. Jednak z biegiem czasu pod wpływem antyprawosławnej polityki i ustawodawstwa w Grodnie nastąpiły niekorzystne dla prawosławia trwałe zmiany społeczne pod względem wyznaniowym oraz etnicznym, które zaważyły na losach prawosławnych cerkwi. Ostatecznie wydarzenia drugiej połowy XVII i pierwszej połowy XVIII wieku stały się decydujące dla procesu przebudowy struktury etniczno-wyznaniowej miasta⁴. Wiązało się to ze znacznym zmniejszeniem udziału ludności prawosławnej i grekokatolickiej w mieście na rzecz rzymskich katolików, przy czym katolikami byli nie tylko Polacy czy Litwini, lecz także w dużej mierze ludność

---

² E. Орловский, *Гродненская старина*, Гродна 1910, s. 96.

³ *Ibidem*, s. 99.

⁴ J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002, s. 262.

wschodniosłowiańska⁵. Dopiero wówczas powstaje katolicka architektura sakralna tworząca historyczną tkankę miasta zachowaną do czasów współczesnych. Natomiast wschodniochrześcijańskie budownictwo Grodna w przeważającej mierze zostało bezpowrotnie zatarte. Z tego też powodu celem artykułu jest ukazanie prawosławnego dziedzictwa miasta oraz przeanalizowanie procesu jego degradacji.

Pojawienie się prawosławia w Grodnie sięga początku tego miasta, a szczególnie XI wieku, kiedy na stałe zostało włączone w skład Rusi Kijowskiej, a wiek później stało się centrum udzielnego księstwa grodzieńskiego. W tym czasie na terenie grodu były wznoszone okazałe reprezentacyjne budowle podkreślające zwierzchnią pozycję grodu. W ten sposób powstały pierwsze murowane kamienne cerkwie. Najstarszą zachowaną informacją bezpośrednio dotyczącą grodzieńskich prawosławnych świątyń odnajdujemy w staroruskim hipackim latopisie opisującym pożar Grodna w roku 1183: „Tohoże leta Horodzien pogore wsi i cerkwi kamiennaja ot blistania i szibenija hroma”⁶. Na podstawie tego lakonicznego fragmentu i innych źródeł pisanych, potwierdzonych wieloletnimi badaniami archeologicznymi, opieramy twierdzenie o istnieniu w dwunastowiecznym Grodnie, z populacją nie większą niż półtora tysiąca mieszkańców, kilku kamiennych cerkwi⁷. Pierwsza z nich to książęca tzw. Dolna cerkiew na Starym Zamku, na której miejscu na przełomie XIII i XIV wieku została wzniesiona tzw. Górna cerkiew⁸. Kolejną była cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa dla zamożnych parafian, następnie cerkiew katedralna pw. Przczystej Bogarodzicy oraz cerkiew monasterska pw. św. męczenników Borysa i Gleba.

⁵ Ibidem, s. 262–265; F. Walczyn, *Grodno*, op.cit., s. 213.

⁶ Полное Собрание Русскихъ Летописей, т. II, Ипатьевская Летопись, Санкт-Петербург, (dalej: ПСРЛ. т. II), 1845, s. 8.

⁷ И.Г. Трусов, *Православные храмы Гродно. Краткий очерк истории*, Минск 2008, s. 9.

⁸ О.А. Трусов, *Памятники монументального зодчества Беларуси XI–XVII вв. Архитектурно-археологический анализ*, Минск 1998, s. 50; В. Карнялюк, В. Швед, *Гродназнаўства. Гісторыя еўрапейскага горада*, Гродня–Вроцлав 2012, s. 61.

Przechodząc do zaprezentowania prawosławnych cerkwi parafialnych istniejących w Grodnie w XVI stuleciu, należy rozpocząć od przytoczenia fragmentu inwentarza miasta Grodna z 1560 roku sporządzonego przez urzędników królewskich Ławryna Wojny i Sebastiana Dybowskiego. W tym dokumencie zapisano, że

druga połowa ziem należących do wsi Olszanka, które przylegają do dóbr wsi Małachowicz, przede wszystkim, według przywileju jego miłościwego króla, stanowią w sobie łącznie dziesięć włók przekazanych dla pięciu ruskich cerkwi w Grodnie, a mianowicie dla cerkwi: Zmartwychwstania Chrystusa [*Woskriesienskaja*] – dwie włóki, Podwyższenia Krzyża Pańskiego [*Czestnokriestienskaja*] – dwie włóki, św. Mikołaja [*Nikolajewskaja*] – dwie włóki, św. Symeona [*Simieonowskaja*] – dwie włóki i cerkiew Przczystej Bogarodzicy [*Prieczistsienskaja*] – dwie włóki⁹.

Istniała również cerkiew Świętej Trójcy (*Trojckaja*), o której informuje przywilej króla Zygmunta I Starego zapisany w Metryce Litewskiej pod datą 1511 roku, na mocy którego cerkwi została nadana ziemia po jakimś Chodarkiewiczzu na uroczysku Susłowszczyzna¹⁰. Do wymienionych świątyń należy dodać cerkwie monasterskie: Borysa i Gleba i „Małą Cerkiew znajdującą się pod zamkiem”¹¹ oraz bezimienną kaplicę na Podolu¹², co stanowiło łączną liczbę dziewięciu prawosławnych świątyń istniejących w Grodnie w XVI wieku. Dla porównania w tymże czasie w Grodnie funkcjonowały dwa kościoły katolickie i „jedna synagoga”¹³.

---

⁹ *Памятная книжка гродненской губернии на 1866 годъ* (dalej: *ПКГГ на 1866 г.*), Гродно 1866, s. 7.

¹⁰ *ПКГГ на 1866*, s. 4.

¹¹ И.Г. Трусов, *op.cit.*, s. 4.

¹² *ПКГГ на 1866*, s. 26.

¹³ *Акты издаваемые Коммиссиею, Высочайше учрежденною для разбора древнихъ актовъ въ Вильне*, t. I: *Акты Гродненскаго Земскаго Суда* (dalej: *АГЗС т. I*), Вильна 1865, s. 219.

Cerkiew Przczystej Bogarodzicy (*Prieczistienskaja*)

Pierwszą omawianą świątynią jest cerkiew pw. Przczystej Bogarodzicy, która pełniła funkcję cerkwi katedralnej. Została zlokalizowana na tak zwanej centralnej osadzie Grodna, na wschód od Starego Zamku¹⁴, gdzie obecnie znajduje się prawosławny żeński monaster Narodzenia Najświętszej Marii Panny. W 1980 roku na dziedzińcu tegoż klasztoru zostały przeprowadzone, pod kierownictwem białoruskiego archeologa Igora Czerniawskiego, badania wykopaliskowe. Dokonane prace dowiodły, że świątynia została wzniesiona w XII wieku w stylu grodzieńskiej szkoły architektonicznej¹⁵. Jednak do dziś nie odkryto żadnych pisemnych źródeł pochodzących z okresu od XII do XV wieku, które by informowały o dziejach omawianej cerkwi. Dopiero akty prawne spisane w XVI wieku wzmiankują o świątyni. Pierwszym tego typu materiałem źródłowym jest akt królewski z 29 kwietnia 1506 roku, w którym zapisane jest, iż książę Michał Gliński, będąc w roli wykonawcy woli wojewody kijowskiego Dymitra Putjaty, podarował dla cerkwi Bogarodzicy dziesięć kop groszy litewskich¹⁶. Kolejnym szesnastowiecznym źródłem jest akt nadawczy rodu Gryniewiczów-Chodkiewiczów pochodzący z 18 sierpnia 1526 roku, w którym przekazano pewne udziały ziemi w zamian za modlitwę w intencji zbawienia dusz ich przodków i krewnych¹⁷. Z księgi grodzieńskiego sądu ziemskiego spisanej w 1555 roku wiadomym jest, iż w połowie XVI wieku cerkiew katedralna posiadała duchowieństwo¹⁸. Natomiast księgi grodzieńskiego sądu

¹⁴ Ю. Гардзеў, *Магдэбурская Гародня*, Гродня–Вроцлав 2008, s. 76.

¹⁵ И.М. Чернявски, *Архитектурно-археологические исследования в Гродно и Могилеве. Археологические открытия 1980 года*, Минск 1981, s. 346–347.

¹⁶ *Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Коммиссиею*, t. I, Санкт-Петербург 1846, s. 370.

¹⁷ *Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, t. VII: *Акты Гродненского городского суда* (dalej: АГГС, t. VII), Вильна 1874, s. 69.

¹⁸ *Акты издаваемые Коммиссиею, Высочайше учрежденною для разбора древних актов*, t. XXI: *Акты Гродненского Земского Суда* (dalej: АГЗС, t. XXI), Вильна 1894, s. 217.

ziemskiego pochodzące z lat 1596–1598 dostarczają nam informacji o dwóch ostatnich dokumentach z XVI wieku. Są tą przywileje królewskie odnoszące się do cerkiewnego szpitala. Pierwszy z nich był nadany przez króla Zygmunta Augusta 8 września 1565 roku, drugi przez króla Stefana Batorego 29 maja 1581 roku. Oba potwierdzały coroczny dochód świątyni w wielkości dziesięciu kop groszy zebranych z majątków królewskich na rzecz ubogich znajdujących się w szpitalu działającym pod patronatem soboru¹⁹. Przekazywane fundusze były przeznaczone na opiekę i wyżywienie przebywających w przytułku ubogich i żebraków. Z inwentarza cerkiewnego spisane w 1784 roku wiadomo, iż szpital nadal miał zapewnione coroczne wsparcie pieniężne w wielkości 10 kop groszy litewskich, którego jednak od 1764 roku nie otrzymywał²⁰. Ostatnim szesnastowiecznym źródłem dostarczającym informacji na temat cerkwi Przczystej Bogarodzicy jest sztych Grodna z 1568 roku autorstwa Matthiasa Zündta wykonany na podstawie szkiców Johanesa Adelhausera uczestniczącego w sejmie grodzieńskim w 1567 roku. To graficzne źródło daje możliwość przybliżenia szesnastowiecznego zewnętrznego wyglądu cerkwi i jej lokalizacji. Na malowidle świątynia była oznaczona napisem *Templum muro circumdatum Russorum* – prawosławna świątynia otoczona murem. Umiejscowiona była na ulicy biegnącej od strony mostu nieopodal Starego Zamku. Z prawej strony cerkwi znajdowała się murowana kampanila, a na przednim planie widoczny jest budynek szpitala²¹. Jury Jakimowicz na podstawie badań Jeleny Kwitnickoj charakteryzuje tę cerkiew jako murowaną trójnawową bazylikę z kolistym obejściem²². W części środkowej świątynia posiadała dach typu namiotowego. Wokół cerkwi znajdował się cmentarz, który był otoczony murem wyposażonym w dwupoziomą wieżę przejazdową zwieńczoną dachem namiotowym. Istnienie cmentarza

---

¹⁹ АГЗС т. I, s. 10.

²⁰ ПКГГ на 1866, s. 8.

²¹ И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 17.

²² Ю.А. Якимович, *Зодчество Беларуси XVI–середины XVII вв.*, Минск 1991, s. 108.

potwierdza również sporządzony w 1609 roku akt sprzedaży nieruchomości znajdującej się na gruntach tej cerkwi. Był to małych rozmiarów, typowy dla prawosławia cmentarz przeznaczony do pochówku duchowieństwa, uprzywilejowanych parafian czy fundatorów²³.

Po wprowadzeniu unii brzeskiej katedralne duchowieństwo pozostało wierne Cerkwi prawosławnej i do połowy lat dwudziestych XVII wieku opierało się presji politycznej oraz kościelnej nakazującej uznanie zwierzchnictwa papieża. Niezlomna postawa kleru przynosiła negatywne konsekwencje w położeniu materialnym cerkwi, którego polepszenie było uwarunkowane przystąpieniem do unii z Kościołem łacińskim. Po przejściu pod jurysdykcję unitów cerkiew natychmiast wzbogaca się o prywatne darowizny. Przykładem jest nadanie przez Jarosza Wołowicza, starostę żmudzkiego, w 1626 roku pewnej liczby domostw z podległymi chłopami w zamian za modlitwę w intencji zbawienia duszy swej matki Mariny Maleszko pochowanej w części ołtarzowej tej cerkwi. Ów akt fundacji jest bardzo istotny dla naszych rozważań, ponieważ pozwala ustalić czas przystąpienia grodzieńskiej katedralnej parafii do unii brzeskiej. Jarosz Wołowicz w treści listu, w którym przekazywał swe dobra, zapisał:

długo się zastanawiałem czy oddać ziemię z chłopami, a to dlatego, iż wspomniana cerkiew miała schizmatyckich popów i prezbiterów [...]; ale teraz dzięki łasce Bożej cerkiew ze swoim klerem znajduje się w unii z rzymskokatolicką wiarą, przeto daruję [...] na cerkiew Preczystjeńskuju²⁴.

Zatem Wołowicz akt fundacji uczynił dopiero w tym czasie, kiedy duchowieństwo prawosławne zastąpiono unickim. Pomimo wydanego 18 marca 1633 roku przez Władysława IV Wazę postanowienia, na którego mocy powołano komisje mające dokonać podziału cerkwi i monasterów w miastach królewskich proporcjonalnie do liczby wyznawców, cerkiew Przczystej Bogarodzicy została w unii. W Grodnie, podobnie

---

²³ В.Н. Черепица, *Гродненский православный некрополь (с древнейших времен до начала XX века)*, Гродно 2001, s. 8.

²⁴ АГЗС, t. I, s. 62.

jak w Wilnie, Nowogródku, Słonimiu i wielu innych miastach, unicy i katolicy nie pozwolili komisarzom królewskim przekazywać prawosławnym przyznanych im cerkwi²⁵. Następnie od połowy lat trzydziestych XVII wieku świątynia zaczyna zmieniać swoje przeznaczenie. W 1635 roku na mocy decyzji metropolity unickiego Józefa Rutskiego zostały przeniesione z Wilna do Grodna cztery mniszki bazylianki, które tymczasowo zamieszkały w wynajętym domu przy cerkwi. Przybycie bazylianek do Grodna było wynikiem celowej polityki hierarchii unickiej ukierunkowanej na ciągłą konfrontację z restytuowaną przez Władysława IV hierarchią prawosławną o wiernych i majątek Cerkwi. Bazyliankom była powierzona misja polegająca na powiększaniu liczby prozelitów i zacieraniu wśród mieszkańców miasta jeszcze żywej pamięci o prawosławnej wierze²⁶. Początkowo przez pierwsze lata powołań do klasztoru nie było dużo. Natomiast na podstawie zachowanych imion nowicjuszek można zauważyć, iż pochodziły ze szlacheckich i bogatych rodzin, a wstępowały do stanu zakonnego za radą i namową księży²⁷. Wynika z tego, że powołania do wspólnoty nie były dobrowolne, a inicjowane odgórnie i w zaplanowany sposób. Kobiety przyjmujące śluby zakonne musiały wnieść określoną sumę pieniędzy, której wysokość była wygórowana jak na tamte czasy. Ten fakt znacznie utrudniał wstępowanie do klasztoru kobietom z niższych warstw społecznych, co było sprzeczne z samą ideą życia mniszego i jeszcze wyraźniej ukazywało upolityczniony charakter tej kościelnej instytucji. Po upływie siedmiu lat od powstania wspólnoty, w 1642 roku, w trakcie wizytacji grodzieńskich monasterów i parafii już należących do Cerkwi unickiej jej metropolita Antonii Sielawa wydał akt, na którego mocy przekazał bazyliankom grunty pod budowę budynku klasztornego. Były to nieużytkowane place cerkiewne sąsiadujące z cerkwią Przczystej Bogarodzicy. Przekazane ziemie na rzecz klasztoru bazylianek zostały

---

²⁵ A. Mironowicz, *Józef Bobrykowicz biskup białoruski*, Białystok 2003, s. 36.

²⁶ *ПКГТ на 1866*, s. 8.

²⁷ *Ibidem*, s. 8.

potwierdzone przywilejem króla Władysława IV z dnia 27 lipca 1646 roku. W połowie XVII wieku, pięć lat od wybudowania drewnianego korpusu monasterskiego, budynek ten, wraz z sąsiadującą cerkwią Bogarodzicy, spłonął. Na zgliszczach murowanej dwunastowiecznej cerkwi została odbudowana drewniana, którą przejęły mniszki jako świątynię monasterską²⁸. Z tego powodu funkcję soboru przejęła cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa²⁹. Na początku XVIII wieku unicki metropolita Kiszka postanowił o budowie nowej murowanej świątyni pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, która stanęła na miejscu drewnianej cerkwi w 1726 roku. Cerkiew była wybudowana w stylu barokowym według projektu znanego architekta Józefa Fontany³⁰. Tenże metropolita położył również kamień węgielny pod budowę murowanego budynku monasterskiego, który ostatecznie został oddany do użytku dopiero w 1751 roku. Niecałe stulecie później, w 1839 roku, po zjednoczeniu Cerkwi unickiej z prawosławną świątynia powraca do prawosławia. Cztery lata później, w 1843 roku, na miejscu byłego bazylińskiego klasztoru żeńskiego powstaje prawosławny monaster Narodzenia Najświętszej Marii Panny³¹.

Cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa (*Woskriesienskaja*)

Cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa to kolejny przykład grodzieńskiej architektury XII wieku³². Świątynia była usytuowana na wzniesieniu leżącym naprzeciw Starego Zamku³³, w miejscu, gdzie w pierwszej

²⁸ E. Оровский, *Гродненская...*, op.cit., s. 98.

²⁹ И. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 18.

³⁰ G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach Białorusi*, Warszawa 1997, s. 65–66.

³¹ U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 188.

³² Ю. Гардзеёў, *Магдэбурская Гародня*, Гродна–Уроцлаў 2008, s. 78; И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 15.

³³ АГЗС, t. I, s. 60, ПКГГ на 1866, s. 20, E. Orłowski, *Гродненская...*, op.cit., s. 53; А. К. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVII стст.*,

połowie XVIII wieku stanął wybudowany przez króla Augusta II Nowy Zamek – pałac królewski³⁴. Przedstawioną lokalizację potwierdza również opis świątyni znajdujący się w inwentarzu zamku grodzieńskiego z 1653 roku³⁵. Cerkiewna jurydyka składała się z placów leżących na terytorium podgrodzia, gdzie znajdowała się świątynia oraz gruntów na Podzamczu ze wzniesionym na nim monasterem z Małą cerkwią³⁶ zniszczonym w połowie XVII wieku przez wojska rosyjskie³⁷. Pierwsza bezpośrednia wzmianka dotycząca samej świątyni znajduje się w sporządzonym w 1560 roku inwentarzu miasta, który informuje o nadaniu cerkwi dwóch włók ziemi we wsi Olszanka³⁸. Natomiast wcześniej, w 1555 roku, w księdze grodzieńskiego sądu ziemskiego zapisany jest akt sprzedaży leżącego nieopodal Grodna folwarku „Małyszkowski”, którego współwłaścicielem był Owierkiej Pawłowicz – proboszcz cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa w Grodnie³⁹.

Późniejszym, już siedemnastowiecznym, źródłem jest przywilej króla Władysława IV nadany cerkwi 20 maja 1633 roku. Z tego dokumentu pochodzą informacje o tym, że w 1613 roku świątynia, wraz z innymi cerkiewnymi domami, spłonęła. Ówczesny proboszcz Maksym Jurewicz, uznając miejsce, na którym stała spalona cerkiew, za opustoszałe, małe i nieodpowiednie dla świątyni, postanowił kupić dwa prywatne place leżące w głębi miasta przy ulicy Rzeźnickiej [obecnie ulica Kirowa]. Następnie z własnych środków wznosił nową świątynię Zmartwychwstania Chrystusa⁴⁰. W inwentarzu miasta z 1771 roku

---

Мінск 1991, s. 70; М.А. Ткачоў, *Археалагічныя помнікі г. Гродна*, [w:] *Археалагічныя помнікі Гродзеншчыны*, Гродна 1992, s. 15.

³⁴ *ПКГГ на 1866*, s. 19.

³⁵ *Писцовая Книга Гродненской Экономии*, t 2 (dalej: *ПКГЭ*, t. 2), Вильно 1882, s. 10.

³⁶ Monaster na Podzamczu był wybudowany w starej, zasiedlonej jeszcze w XII wieku osadzie centralnej, na północ od Starego Zamku, nieopodal rzeki Horodniczanki.

³⁷ Ю. Гардзеў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 75.

³⁸ *ПКГГ на 1866*, s. 4.

³⁹ *АГЗС*, t. XXI, s. 80.

⁴⁰ *АГЗС*, t. I, s. 61.

zachował się opis świątyni i towarzyszącym jej zabudowań: „cerkiew ta była mała i biedna, pokryta była dranicą, bez żadnych ozdób, z jedną absydą [...]. Niedaleko cerkwi znajdował się biały dom, naprzeciw niego stała stodoła, obok której stał mały domek, na uboczu znajdował się stary chlew⁴¹. Na swoje utrzymanie cerkiew miała również cztery włóki ziemi w Olszance i Koniuchach nadane swego czasu przez wielkiego księcia Aleksandra, a następnie króla Stefana Batorego⁴². Dla zabezpieczenia majątku cerkwi jej kolejny proboszcz Iwan Rzepnicki w 1633 roku poczynił zabiegi, aby wszystkie nadania wraz z kupionymi placami były potwierdzone przywilejem monarchy. Panujący wówczas Władysław IV uznał wszystkie poprzednie hospodarskie nadania dla cerkwi pod warunkiem, „aby terażniejszy ojciec Iwan Rzepnicki i po nim będące w jedności z kościołem rzymskim byli, pasterzowi w jedności z kościołem rzymskim posłuszeństwo oddawali⁴³. W taki sposób w 1633 roku cały majątek spalonej cerkwi został prawnie przeniesiony na nową cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa znajdującej się na ulicy Rzeźnickiej i był wpisany do ksiąg sądu grodzieńskiego. Wymieniony powyżej przywilej królewski dostarcza również informacji o tym, że cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa do czasu wydania dokumentu pozostawała prawosławna i aby zachować prawo do posiadanych majątków, prezbiter tej świątyni był przymuszony przez władcę do przejścia pod jurysdykcję Cerkwi unickiej. Treść przywileju ukazuje dyskryminację wyznawców prawosławia przez samego panującego, który nie stosował się do wydanego przez siebie aktu „potwierdzającego m.in. prawa Cerkwi prawosławnej do posiadania własnych świątyń, szkół i drukarni⁴⁴. W latach panowania Jana Kazimierza cerkiew została formalnie oddana prawosławnym mieszkańcom Grodna, wymieniono ją bowiem w postanowieniu tegoż władcy z 12 stycznia 1650 roku zatytułowanym „O wolnościach Cerkwi prawosławnej w Wielkim Księstwie Litew-

⁴¹ ПКГГ на 1866, s. 23.

⁴² Е. Оровский, *Гродненская...*, op.cit., s. 105.

⁴³ АГЗС, t. I, s. 61.

⁴⁴ A. Mironowicz, *Józef Bobrykowicz...*, op.cit., s. 35–36.

skim⁷⁴⁵. Pomimo tego w połowie XVIII wieku cerkiew była obsługiwana przez duchownego podległego unickiemu metropolicie.

Kolejne siedemnastowieczne i osiemnastowieczne źródła przedstawiają powolny proces materialnego upadku świątyni i utraty jej mienia. Jeszcze w inwentarzu Grodna z 1680 roku istnieją informacje o cerkiewnych placach znajdujących się po obu stronach ulicy Rzeźnickiej: „Ulica Rzeźnicka, prowadząca do miasta. Prawa strona – popowskie place, na których wybudowane są dwie chaty. Lewa strona – plac popowski, na którym w dwóch chatach mieszkają ogrodnicy⁷⁴⁶. Natomiast według inwentarza miasta z 1691 roku cerkiewne grunty leżące po lewej stronie ulicy Rzeźnickiej znajdowały się już w dyspozycji dominikanów grodzieńskich⁴⁷. Również inwentarz miasta z 1768 roku nie wymienia cerkiewnego placu, który w 1680 roku był opisany jako ten znajdujący się po lewej stronie ulicy, a jedynie informuje, że „do jurydyki cerkwi Zmartwychwstania należą dwa place na ulicy Rzeźnickiej, kupionych przez Maksyma Jurewicza, na których była wybudowana cerkiew Zmartwychwstania, obecnie znajduje się tu tylko cmentarz, plebania i ogród duchownego cerkwi Przczystej Bogarodzicy⁷⁴⁸. Należy zauważyć, że w opisie cerkiewnej jurydyki nie wymieniono samej świątyni, co świadczy, że przestała ona istnieć. Przyczynę takiego stanu rzeczy wyjaśnia inwentarz Grodna z 1771 roku: „cerkiew [...] częściowo pod wpływem czasu, częściowo poprzez zaniedbania i przechodzące obce wojska zniszczona⁷⁴⁹. W 1754 roku starostwo grodzieńskie czyniło starania mające na celu odbudować cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa, lecz zawłaszczenie cerkiewnego placu, na którym stała świątynia, przez szlachecki ród Badaraków uniemożliwiało jej odbudowę. Z tego

---

⁴⁵ *Акты издаваемые Коммиссиею, Высочайше учрежденною для разбора древних актов*, t. XXXIII, *Акты относящиеся къ истори Западнорусской церкви*, Вильна 1908, s. 374; J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923, s. 26.

⁴⁶ *ПКГГ на 1866*, s. 21.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 23.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 22 i 23.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 23.

powodu w 1753 roku do grodzieńskiego sądu ziemskiego została złożona skarga proboszcza Michała Lenkiewicza i metropolity unickiego Floriana Hrebnickiego na Józefa i Teresę Badaraków, którzy przywłaszczyli sobie leżący po prawej stronie ulicy Rzeźnickiej cerkiewny plac, samowolnie osiedlili na nim swoją służbę, zasiewali i zbierali plony⁵⁰. Z przytoczonych aktów wynika, że do 1771 roku świątyni nie odbudowano, co potwierdzają późniejsze informacje pochodzące z XIX wieku. Prowadzi to do wniosku, że cerkiew definitywnie przestała istnieć w połowie XVIII wieku. Prócz utraty świątyni, w 1753 roku, w wyniku pożaru spłonęła plebania i wszystkie budynki gospodarcze⁵¹. Odbudowę spalonej plebanii rozpoczął proboszcz Michał Lenkiewicz, który wybudował dom parafialny z własnych środków z drzewa kupionego na rzece Niemen i po części wykorzystując materiały z ruin zabudowań nieistniejącej cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego na Podolu⁵².

Jurydyka cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa na Podzamczu została przejęta przez unickich metropolitów. Znajdujący się na niej do połowy XVII wieku Mały popowski monaster, wraz z Małą cerkwią, nie został odbudowany, a miejsce po nim nie zostało w żaden sposób upamiętnione. Najprawdopodobniej w połowie XVIII wieku nie było śladu po monasterskich zabudowaniach i świątyni, a teren, na którym znajdowały się wymienione obiekty sakralne, został włączony do unickiej jurydyki metropolitalnej i był wynajmowany mieszkańcom miasta. Wiadome jest, że w połowie XVIII wieku jurydykę zamieszkiwało na prawie czynszu siedmioro Żydów (jeden posiadał dwa budynki), jedna wdowa Żydówka i dwóch chrześcijan⁵³. Po pożarze z 1753 roku mieszkańcy tej jurydyki odmówili płacenia należności, co spowodowało wydanie przez króla aktu, na którego mocy metropolicie unickiemu ponownie nadano prawo do spalonych placów⁵⁴.

⁵⁰ АГГС, т. VII, s. 550 i 551.

⁵¹ Ю. Гардзееў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 16.

⁵² ПКГТ на 1866, s. 21.

⁵³ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 155–156.

⁵⁴ Ibidem, s. 157.

Z postępowaniem unii brzeskiej i rozwojem katolickiej misji cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa w Grodnie stopniowo ubożała. Najwyraźniej konwersje wśród zamożnej warstwy ruskiego społeczeństwa do Cerkwi unickiej czy Kościoła łacińskiego pozbawiły prawosławną parafię patronatu. W okresie unii cerkiew przestała być otoczona materialną opieką, co przywiodło świątynię do bezużyteczności i ruiny, w konsekwencji czego w połowie XVIII wieku uległa zniszczeniu. Po tym wydarzeniu miała miejsce dalsza degradacja cerkiewnej jurydyki. Place cerkwi przy ulicy Rzeźnickiej przeszły w posiadanie dominikanów bądź we władanie wspomnianego szlacheckiego rodu. Natomiast grunty leżące obok cmentarza cerkwi pw. Zmartwychwstania Chrystusa, na którym unicki proboszcz Lenkiewicz wybudował plebanię, podobnie jak place na Podzamczu, zostały włączone do jurydyki unickiego metropolity. Już w połowie XIX wieku trudno zlokalizować miejsce, gdzie znajdowała się drewniana cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa, jak również określić, kto przejął cerkiewne place. Jedyną wartą zainteresowania jest informacja zapisana w 1866 roku. Wynikało z niej, że miejsce, na którym stała cerkiew, znajdowało się w obrębie prywatnej posiadłości na terenie sadu. Dowodziły tego odkryte fragmenty fundamentów i odkopywane przez prywatnego właściciela nieruchomości ludzkie czaszki i kości⁵⁵. Według dziewiętnastowiecznych historyków zapisujących te informacje opisywana prywatna posesja graniczyła z placem bezspornie należącym w XVIII wieku do cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa. Na początku XX wieku Eustachy Orłowski usytuował cerkiew „blisko rogu ulic Policzyjskiej i Bankowej, na miejscu domu Baumgartena”⁵⁶, przy dzisiejszym skrzyżowaniu ulic Kirowa i Socjalistycznej⁵⁷.

---

⁵⁵ Ibidem, s. 23 i 24.

⁵⁶ Ibidem, s. 98.

⁵⁷ В.Н. Черепица, *Гродненский...*, op.cit., s. 18.

Cerkiew Podwyższenia Krzyża Pańskiego (*Czestnokriestienskaja*)

Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego podzieliła los poprzednich świątyń. W literaturze naukowej przyjmuje się, że zalicza się ona również do wczesnośredniowiecznej architektury Grodna XII wieku. Była ona umiejscowiona nad brzegiem Niemna w starym, zamieszkanym już w XI–XII wieku, rejonie miasta zwanym Podolem⁵⁸ (obecnie rejon ulicy Podolnej)⁵⁹. Nie jest znana dokładna data budowy ani jej fundator. Dwunastowieczny rodowód świątyni jest oparty m.in. na wniosku, że Podole jako część osady grodowej wyraźnie wysuniętej na wschód względem reszty dzielnic i zamieszkaney od czasów najdawniejszych powinno posiadać własną świątynię. Istniały one bowiem we wszystkich innych głównych rejonach miasta: na dziedzińcu zamku, na Kołozy, na podgrodzium nad Horodniczanką⁶⁰. Według Jerzego Gordziejewa pierwsze wzmianki o świątyni pochodzą z 1480 roku⁶¹. Natomiast w artykule najstarszym przytoczonym źródłem bezpośrednio informującym o świątyni jest inwentarz z 1560 roku. Również na sztychu miasta autorstwa Zündta-Adelhausera z 1568 roku cerkiew została oznaczona napisem *Templum Russorum ligneum suburbia* – cerkiew prawosławna drewniana na przedmieściach. Przedstawiono ją w formie rotundy z attyką i galerią dookoła kopuły z latarnią⁶². Jej lokalizacja na mapie szesnastowiecznego Grodna była bardziej konkretna w porównaniu do innych grodzieńskich cerkwi. W inwentarzu miasta z 1560 roku opisano jej położenie w następujący sposób: „część ulicy Mostowej nosząca nazwę Krestowozdwiżeńskoj, zaczynała się od tego miejsca, gdzie znaj-

⁵⁸ А.К. Краўцэвіч, *Гарады...*, op.cit., s. 70.

⁵⁹ H. Siemianczuk, *Grodno w średniowieczu i w czasach nowożytnych (w świetle źródeł archeologicznych)*, [w:] *Archeologia Historica Polona*, t. 3, red. J. Olczak „Materiały z drugiej sesji naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności”, Toruń 1996, s. 262.

⁶⁰ J. Gordziejew, *Socjotopografia...*, op.cit., s. 177.

⁶¹ Ю. Гардзеў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 74.

⁶² J. Jodkowski, *Grodno*, Wilno 1923.

dowała się prawosławna cerkiew i wiodła w stronę Niemna, mieszkało na niej siedem osób⁶³.

W 1650 roku Andrzej Kotowicz, kasztelan wileński, i jego żona Barbara ofiarowali karmelitom plac naprzeciwko cerkwi, gdzie zbudowano mały drewniany kościół, który po krótkim czasie spłonął⁶⁴. Według akt sądu zadwornego królewskiego z 1675 roku karmelici do czasu wybudowania nowego murowanego kościoła odprawiali nabożeństwa w cerkwi Podwyższenia Krzyża Pańskiego⁶⁵. W inwentarzu miasta z 1768 roku została poczyniona uwaga, iż w wyniku samowolnych zarządzeń metropolity unickiego Cypriana Żochowskiego cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego była oddana karmelitom. Inwentarz z 1771 roku potwierdza przejęcie w 1674 roku przez zakon karmelitów świątyni wraz z wszystkimi jej gruntami wyłącznie na podstawie wydanego przez wspomnianego unickiego metropolitę zwykłego pozwolenia⁶⁶. Ponadto metropolita Żochowski zezwolił dla wielu zamożnych osób w sposób nieograniczony wznosić na cerkiewnych gruntach prywatne domy tak za jego życia, jak i po jego śmierci, opierając się na bezpodstawnie przysługujących mu prawach do władania nad cerkiewnym majątkiem⁶⁷. W ten sposób przyczynił się do utraty znaczącej części cerkiewnych własności. W 1675 roku, po rozpoczęciu celebrowania przez karmelitów nabożeństw w nowym murowanym kościele, cerkiew, pozostając w ich rękach, była niewykorzystywana. Prawdopodobnie bez jakiegokolwiek konserwacji ze strony karmelitów budynek pod naporem czasu popadł w ruinę i niebyt. Z tych względów cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego w 1754 roku już nie istniała⁶⁸. Natomiast katolicki klasztor w 1845 roku został zamknięty, a jego budynki oddane

---

⁶³ ПКГГ на 1866, s. 24.

⁶⁴ Е. Орловский, *Гродненскія православныя церкви в XVI веке*, Гродненския Епархиальныя Ведомости, № 16 (dalej: ГЕВ, № 16), 1904, s. 448.

⁶⁵ ПКГГ на 1866, s. 25.

⁶⁶ ПКГГ на 1866, s. 26.

⁶⁷ Ibidem, s. 25.

⁶⁸ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 151.

dla wojska. Ostatecznie w 1881 roku zespół pokarmelicki staje się własnością miasta, które na początku XX wieku w tym miejscu wybudowało koszary⁶⁹. Podczas prac przygotowawczych pod ich budowę odkopano wiele oznak świadczących o istnieniu na tym miejscu cerkwi, takich jak fragmenty fundamentów czy ludzkie kości⁷⁰.

W przywołanym powyżej inwentarzu z 1771 roku istnieje również wzmianka o tym, że na Podolu, niedaleko cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego, istniała kaplica, która przynależała do cerkwi pw. Przczystej Bogarodzicy. Nie zachowała się jednak informacja, pod jakim wezwaniem była wzniesiona i kiedy została zburzona. Natomiast wiadome jest, że był przy niej cmentarz, a na miejscu, w którym swego czasu znajdowała się kaplica, stał drewniany krzyż⁷¹. Podolska świątynia widnieje na sztychu Zündta-Adelhausera i jest przedstawiona w kształcie prostokąta z cebulkową kopułą. Według Igora Trusowa od 1674 roku przejęła funkcję cerkwi pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego⁷². W drugiej połowie XIX wieku plac, na którym była wzniesiona, znajdował się już w rękach prywatnej osoby.

Czas sprawowania godności metropolity unickiego przez Cypriana Żochowskiego był dla cerkwi Podwyższenia Krzyża Pańskiego najbardziej szkodliwy. W bezprawny sposób straciła ona znaczną część swoich gruntów, których najwięcej przysposobili sobie karmelici. Sąsiedztwo zakonników dla cerkwi okazało się tragiczne, ponieważ została wchłonięta przez ciągle rozrastający się jej kosztem klasztor. Okres, kiedy świątynia znajdowała się pod władaniem katolickich zakonników, był jej ostatnim. Natomiast unicki metropolita, wydając bezprawne pozwolenia na budowę prywatnych budynków na cerkiewnych placach, doprowadził do całkowitego rozgrabienia majątku podolskiej cerkwi.

---

⁶⁹ ГЕВ, № 16, s. 449.

⁷⁰ ПКГГ на 1866, s. 24.

⁷¹ Ibidem, s. 26.

⁷² И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 20.

Cerkiew Świętej Trójcy (*Trojckaja*)

Na temat kolejnej grodzieńskiej cerkwi pw. Świętej Trójcy nie zachowało się zbyt wiele informacji. Po raz pierwszy była wspomniana w przywileju Zygmunta I Starego zapisanym w Metrykach Litewskich w księdze z 1511 roku⁷³. Nie zachowały się wcześniejsze źródła mogące dostarczyć wiadomości, kiedy i w jakim miejscu świątynia została wzniesiona i kto był jej fundatorem. Jednak najprawdopodobniej musiała być wybudowana w drugiej połowie XV wieku⁷⁴. W takiej sytuacji jedynym pisanym źródłem wskazującym na istnienie w XVI wieku w Grodnie cerkwi pw. Świętej Trójcy jest wspomniany przywilej Zygmunta I Starego. Miał on formę aktu nadawczego, w którym władca darował dla duchownego tej cerkwi ziemię na uroczysku Susłowszczyzna: „Zygmunt z Bożej miłości król i wielki książę [...]. Staroście grodzieńskiemu Panu Stanisławu Pietrowiczu. Bił nam czoło Pop z Grodna Ozierski z cerkwi Świętej Trójcy o imieniu Matwiej, mówiąc, iż posiada ziemię w Ozierach Susłowszczyźnie Chodarkowicza [...] abyśmy jemu tę ziemię na utrzymanie cerkwi Bożej dali”⁷⁵.

W 1765 roku przywilej został potwierdzony przez króla Stanisława Augusta, co dowodzi, iż w tym roku cerkiew nadal funkcjonowała⁷⁶. Niejasna pozostaje kwestia, gdzie znajdowało się uroczysko Susłowszczyzna. Sama nazwa obecnie nie funkcjonuje, została wspomniana jedynie w wymienionym źródle. Również nie została opisana lokalizacja świątyni na terenie miasta. Zgodnie z opinią dziewiętnastowiecznych badaczy przyjmuje się, iż świątynia była wybudowana przy ulicy Trojckoj [dzisiejszej Bolszoi Trojckoj]⁷⁷. Wiąże się to z ruską tradycją nazywania ulic od nazwy wybudowanych na nich cerkwi. Nie wiadomo jedynie dokładnie, w którym miejscu tej ulicy była wybudowana. W inwentarzu

---

⁷³ ПКГГ на 1866, s. 26.

⁷⁴ И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 27.

⁷⁵ ПКГГ на 1866, s. 26.

⁷⁶ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 155.

⁷⁷ ПКГГ на 1866, s. 27 i 28, И.Г. Трусов, op.cit., s. 27, В.Н. Черепица, op.cit., s. 18.

miasta sporządzonym w 1676 roku zapisano: „Zaułek w pobliżu Świętej Trójcy. Prawa strona od dużej drogi: użytki arcybiskupie, na których stoją trzy chaty ogrodników. Lewa strona: ziemia należąca do szpitala, na niej cztery chaty ogrodników”⁷⁸. Zatem oprócz placu, na którym stała cerkiew, znajdowały się inne cerkiewne grunty, które były zabudowane domami ogrodników. Przytoczony dokument informuje również o posiadaniu przez cerkiew szpitala. Jest to ważna informacja podkreślająca jej funkcję społeczną, poprzez której realizację cerkiew otaczała swą opieką najbardziej potrzebujących i najuboższych mieszkańców miasta. Utworzona w 1829 roku Komisja do spraw rewindykacji mienia dawnych prawosławnych cerkwi zebrała dokumenty dotyczące majątku cerkiewnego. Dzięki pracy tej instytucji dowiadujemy się, iż w połowie XIX wieku dwaj prywatni właściciele gruntów przy ulicy Trojckiej posiadali akty własności, z których wynikało, iż jeden z placów należał do duchownego cerkwi pw. Świętej Trójcy, a drugi do zarządzanego przez cerkiew szpitala⁷⁹. Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku grodzieński archeolog Grygorij Nikołajewicz Akinczyc, dokonując badań zabudowy ulicy Bolszoi Troickoj, odkrył resztki cmentarza, który mógł znajdować się właśnie wokół omawianej cerkwi⁸⁰, tym samym potwierdzając jej lokalizację.

Cerkiew bez wątpienia funkcjonowała od XVI wieku do początków panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Ostatnia informacja o tej świątyni sięga 1765 roku, co sprawia, że była jedną z trzech najdłużej zachowanych cerkwi w nowożytnym Grodnie⁸¹. Wzniesiono ją na ulicy Troickoj, jednak nie wiadomo jak wyglądała i z jakich materiałów została zbudowana. Cerkiew posiadała użytki rolne na niezlokalizowanym dotąd uroczysku Susłowszczyzna, władała również kilkoma placami przy ulicy Troickoj i podległym pod nią szpitalem. W XIX wieku cała jej jurdyka została przejęta przez prywatne osoby. Z zacho-

⁷⁸ Ibidem, s. 28.

⁷⁹ ПКГТ на 1866, s. 28.

⁸⁰ И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 27.

⁸¹ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 155.

wanych źródeł nie można określić dokładnego czasu ani okoliczności, w jakich świątynia i szpital przestały istnieć. Jedynie w rezultacie przeprowadzonych w XIX wieku badań ustalono, że analogicznie do losów cerkwi Podwyższenia Krzyża Pańskiego i Przezystej Bogarodzicy była przejęta przez łańskie duchowieństwo⁸².

Cerkiew Świętego Mikołaja (*Nikołajewskaja*)

Cerkiew pw. św. Mikołaja była świątynią, którą uwzględniono w inwentarzu Grodna z 1560 roku. Jednak źródła historyczne bardzo skąpo traktują o jej istnieniu, dlatego w literaturze jej dzieje są opisywane w sposób lakoniczny. Ze względu na ten fakt pozostaje powtórzyć za innymi badaczami kilka niepodważalnych informacji potwierdzających jej istnienie. Cerkiew wybudowana była na Horodnicy, w części miasta znajdującej się za rzeką Horodniczanką⁸³, usytuowana na niewysokim wzniesieniu przy Trakcie Wileńskim⁸⁴. W źródłach osada występuje pod wieloma nazwami: Horodno, Horodnica, Sucha Dolina, Suche Sioło⁸⁵. Obok cerkwi znajdował się dwór proboszczowski. W obrębie Horodnicy cerkiew posiadała nadania w postaci sześciu włók ziemi, które były wyodrębnione jako folwark św. Mikołaja. W 1640 roku majątek ten dzierżawiła dożywotnio rajczyni grodzieńska Maryna Siemionowna Hanusowa Fendeberkowa⁸⁶. Z dużym prawdopodobieństwem cerkiew funkcjonowała jako kaplica zamku na Horodnicy i nie była uposażona placami w mieście⁸⁷. Przeprowadzona w 1680 roku przez komisarzy królewskich pomiaru włóczna obrębu Horodnicy wyszczególniła na jurydyce metropolitalnej opustoszałą murowaną cerkiew⁸⁸. Z przyto-

⁸² ПКТГ на 1866, s. 29.

⁸³ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 74.

⁸⁴ Ю. Гардзеёў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 74.

⁸⁵ P. Borowik, *Jurydyki Miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005, s. 273.

⁸⁶ Ibidem, op.cit., s. 111.

⁸⁷ Ibidem, s. 111.

⁸⁸ ПКТЭ, т. 2, s. 238.

czonogo źródła, jak też przez analogię do losów innych omówionych prawosławnych świątyń, można wywnioskować, że cerkiew św. Mikołaja była przejęta przez metropolitów unickich, po czym została zamknięta, natomiast folwark oddany w dzierżawę. W 1681 roku grunta z cerkwią przeniesiono we władania królewskie, tym samym włączono je do jurydyki zamkowej. Zgodnie z uwagą odnotowaną w pamiętniku unickiego archimandryty Ignacego Kulczyńskiego z 1736 roku cerkiew św. Mikołaja znajdowała się nieopodal królewskiego folwarku nad rzeką Horodniczanką, gdzie pozostał już tylko krzyż i cmentarz⁸⁹. Pod koniec XVIII wieku, w 1793 roku, król Stanisław August Poniatowski na tym miejscu ufundował pałac, który został подарowany podskarbiemu nadwornemu litewskiemu Antoniemu Dziekońskiemu, po czym stał się własnością rodu Walickich⁹⁰. Podczas budowy pałacu cmentarz został poważnie naruszony, ale nawet w połowie XIX wieku, po tym, jak rezydencja została zaadaptowana na potrzeby siedziby prawosławnego arcybiskupa, na jej terytorium zachowały się pojedyncze nagrobki⁹¹.

Z przytoczonych faktów wynika, że cerkiew pw. św. Mikołaja przestała istnieć na przełomie XVII i XVIII wieku, kiedy znajdowała się już w jurydyce zamkowej. Wszystkie jej poprzednie nadania na Horodnicy bezpowrotnie zostały odebrane na rzecz władcy. Sam cerkiewny plac u schyłku panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego przeszedł w ręce arystokratycznych rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego, po czym w czasach Imperium Rosyjskiego powrócił we władania Cerkwi prawosławnej.

Cerkiew Świętego Symeona (*Simieonowskaja*)

Cerkiew pw. św. Symeona były jedną z pięciu grodzieńskich świątyń, które posiadały dwie włóki użytków rolnych w Olszance⁹². Niestety

⁸⁹ ПКГГ на 1866, s. 35, Ю. Гардзеў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 74, И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 27, В.Н. Черепица, op.cit., s. 18.

⁹⁰ Ю. Гардзеў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 74.

⁹¹ В.Н. Черепица, *Гродненский...*, op.cit., s. 18.

⁹² P. Borowik, *Jurydyki...*, op.cit., s. 281.

nie są znane inne informacje źródłowe o tej świątyni. Pewne jest, że cerkiew św. Symeona była prawosławna i istniała w Grodnie w XVI i na początku XVII wieku. Funkcjonują hipotetyczne wyobrażenia budynku tej cerkwi, dla którego osnową są źródła graficzne pochodzące z drugiej połowy XVI wieku. Jednym z tych źródeł jest wspomniany widok Grodna autorstwa Zündta-Adelhausera. Najprawdopodobniej napis nad jednym z naniesionych przez artystę budowli: *Russorum Templum in Urbe* – ruska świątynia w mieście tyczył się cerkwi św. Symeona⁹³. E. Orłowski przedstawił bryłę cerkwi opisywał jako specyficzną, odznaczającą się od ruskiej architektury sakralnej, a bardziej reprezentującą sakralne budownictwo zachodnioeuropejskie. Według jego opinii dawna cerkiew pw. św. Symeona miała wygląd zwykłego prywatnego domu w formie prostokąta o dwuspadowym dachu z umiejscowionymi na jego przednim i tylnym froncie dwoma krzyżami, które odróżniały ją od zwykłych mieszkalnych budynków⁹⁴. J. Jakimowicz utożsamianie „*Russorum Templum in Urbe*” z cerkwią św. Symeona uważał za poprawne. Opisuje tę świątynię jako murowaną prostokątną, trójnawową bazylikę z wyższą nawą środkową przykrytą dwuspadowym dachem i dużo niższymi jednospadowymi nawami bocznymi⁹⁵. Identyczny budynek znajduje się na drugim widoku miasta stworzonym na przełomie XVI i XVII wieku przez Tomasza Makowskiego. Jediną różnicą jest umocowanie jednego z wieńczących dach krzyży na charakterystycznej dla ruskich cerkwi cebulastej kopułce. Świątynia, podobnie jak u Zündta-Adelhausera, jest umiejscowiona obok gmachu ratusza miejskiego. Przy założeniu, iż naniesiony na rysunkach budynek autentycznie był cerkwią św. Symeona, można również poczynić pewne założenia o jej lokalizacji. Poprzez próby umieszczenia cerkwi na mapie miasta względem budynku ratusza powstały dwie przeciwstawne koncepcje. Pierwsza, E. Orłowskiego, utrzymuje lokalizację świątyni w dawnej

---

⁹³ Ю. Гардзееў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 73, И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 25.

⁹⁴ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 84.

⁹⁵ И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 25.

północno-wschodniej części rynku. Natomiast J. Kwitnickaja uważa, iż cerkiew mogła istnieć w południowo-wschodniej części rynku⁹⁶. Jednak w ślad za E. Orłowskim większość badaczy umiejscawia cerkiew na początku dzisiejszej ulicy Karola Marksa, poniżej skrzyżowania z ulicą Horodniczańską⁹⁷.

Wnioski

Dokonana prezentacja grodzieńskich cerkwi pozwoliła przedstawić proces konfesyjnej i etnicznej przemiany miasta. Punktem wyjścia rozważań było scharakteryzowanie Grodna jako miasta, które w XVI wieku nadal utrzymywało swój ruski średniowieczny rodowód. Dla potwierdzenia tej tezy został podkreślony fakt istnienia u schyłku XVI wieku minimum dziewięciu prawosławnych cerkwi, co w porównaniu z dwoma kościołami katolickimi i jedną synagogą wciąż nadawało miastu prawosławny charakter. Wydarzeniem, które negatywnie zaważyło na dalszych losach prawosławia w Grodnie, była niekorzystna dla Rusinów polityczna unia lubelska Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną i dopełniająca ją kościelna unia brzeska, narzucona prawosławnej wspólnocie metropolii kijowskiej. Te polityczne przedsięwzięcia zaktywizowały i dopełniły proces wynarodowienia i konwersji religijnej warstwy szlacheckiej ruskiego społeczeństwa na Litwie, jak i w samym Grodnie. Nastąpiły znaczące zmiany w mentalności ruskiej elity, która przyjęła obojętną, a nawet wrogą postawę do rodzimej kultury i prawosławnego dziedzictwa swych przodków. Pomniejszeniu ulegała liczba fundatorów i patronów cerkwi czy monasterów, czego przykładem były popadające w ruinę grodzieńskie cerkwie. Wprowadzenie unii ukształtowało nowe realia, w których cerkwie otrzymywały nadania bądź potwierdzenia już posiadających dóbr, lecz za cenę podległości pod unicką hierarchię. Proboszczowie prawosławnych grodzieńskich cerkwi często nie mieli moż-

---

⁹⁶ Ю. Гардзеў, *Магдэбурская...*, op.cit., s. 73.

⁹⁷ И.Г. Трусов, *Православные...*, op.cit., s. 25.

liwości zabezpieczyć poprzednich nadań dla swych cerkwi, ponieważ władca, wydając przywilej, czynił to pod warunkiem jedności duchowieństwa danej cerkwi z Kościołem łańskim. W konsekwencji doprowadziło to do zaniku na terenie Grodna parafii prawosławnych i zaboru władanego przez cerkwie mienia. Przejęte przez Cerkiew unicką prawosławne świątynie przeważnie wyludniały się, popadały w ruinę i ulegały zniszczeniu. Z tych powodów większość prawosławnych cerkwi w Grodnie istniejących w XVI wieku, zakończyły swój byt w następnym stuleciu. Pod wpływem postępującej latynizacji i polonizacji pamięć o pozostałych dawnych prawosławnych cerkwiach wśród mieszkańców miasta została szybko zatarta, a szczątkowe źródła pisane nie we wszystkich przypadkach pozwoliły zlokalizować miejsca, na którym były wybudowane⁹⁸. U schyłku panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego z dawnych prawosławnych parafialnych świątyń uchowała się jedynie cerkiew pw. Przczystej Bogurodzicy, która od połowy XVII wieku pełniła funkcję świątyni klasztornej zakonu bazylianek. Prócz omówionych parafialnych świątyń na Koloży istniała przejęta przez zakon bazylianów cerkiew monasterska pw. św. męczenników Borysa i Gleba⁹⁹. Były to jedyne dwie świątynie wschodniego obrządku, które przetrwały do końca istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów, przy czym obie były unickie¹⁰⁰.

Równoległe z degradacją świątyń postępował proces zaboru mienia cerkiewnego, dokonywany przez katolickie klasztory, unickich metropolitów, grodzieńskich mieszczan, nieprawosławną szlachtę, kończąc na wysokiej rangi państwowych urzędnikach i władcy. Było to możliwe poprzez funkcjonowanie niekorzystnych dla Cerkwi uwarunkowań prawnoustrojowych oraz występowania praktyki polegającej na sprzyjaniu unitom w trakcie rozstrzygania sporów o dobra cerkiewne. Dyskryminujące położenie doprowadziło do sytuacji, w której prawosławne

---

⁹⁸ ПКИГ на 1866, s. 27.

⁹⁹ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 155–157.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 162.

duchowieństwo było pozbawione realnej możliwości utrzymania pieczy nad dotychczasowym stanem posiadania swych parafii. W ten sposób grunty dawnych cerkwi parafialnych leżących w Grodnie, jak również poza miastem w Olszance, które nie zostały przejęte przez katolickie zgromadzenia zakonne, szlacheckie rody, przyłączone do dóbr królewskich, nadane bazyliankom i nie zostały bezprawnie rozdane przez unickich metropolitów osobom prywatnym, tworzyły unicką jurysdykcję metropolitalną¹⁰¹. W drugiej połowie XVIII wieku niektóre przynależne do niej cerkiewne place jeszcze zachowywały swą pierwotną funkcję i były użytkowane przez unickiego proboszcza zburzonej cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa. Na jednym z tych placów znajdowała się plebania, a kilka innych było w jego użytkowaniu. Natomiast na gruntach, które zamieszkiwał unicki prezbiter cerkwi katedralnej, następnie cerkwi bazylianek, zachował się stary budynek parafialny. Również jeden był cerkiewny plac na Podzamczu był władany przez bazylianki, a na Podolu swój dwór posiadali bazylianie z Bytenia. Pozostałe grunty dawnych prawosławnych świątyń, które przynależały unickiej jurysdykcji metropolitalnej, nie były wykorzystywane przez duchowieństwo i znajdowały się w posiadaniu chrześcijańskich oraz żydowskich mieszkańców miasta. Niektóre place były zabudowane prywatnymi domami, jeden dom zajmowali jezuici, na placu szpitalnym wzniesiono pałac Majewskiego, inne zaś stały puste i nie przynosiły dochodu¹⁰².

Nie bez znaczenia dla naszych rozważań jest zbieżne z czasem zaboru prawosławnych cerkwi apogeum fundacji katolickich, które przypadło właśnie na pierwszą połowę XVII wieku¹⁰³. Charakterystyczną cechą tego zjawiska było bowiem to, że łańskie duchowieństwo rozmachem swych kościołów miało za zadanie umniejszyć znaczenie skromnych i biednych prawosławnych cerkwi, dlatego w tym celu wybierało same dogodne miejsca, nawet jeśli znajdowały się tam świątynie dyzunic-

¹⁰¹ Ibidem, s. 155 i 163

¹⁰² Ibidem, s. 155 i 156.

¹⁰³ F. Walczyn, *Grodno...*, op.cit., s. 212.

kie. Z drugiej strony katolicycy zakonnicy, w duchu jedności z klerem unickim, zjawiali się w posiadanych przez nich cerkwiach, celebrowali msze, aby przy pierwszej nadarzającej się sposobności w miejsce słowiańskiego nabożeństwa wprowadzić łacińskie, a następnie przejąć we władanie samą cerkiew¹⁰⁴. Taki los spotkał cerkwie pw. Podwyższenia Krzyża Pańskiego, pw. Świętej Trójcy czy przejęty przez zakon bazylianek sobór Przczystej Bogarodzicy. Liczba świątyń zachodniego obrządku wzrastała proporcjonalnie do malejącej liczby cerkwi. W taki sposób pod koniec XVIII wieku w Grodnie istniało łącznie dziesięć katolickich świątyń: kościół farny, kościół Świętego Ducha, kościół dominikański, kościół karmelicki, kościół bernardyński, kościół bernardynek, kościół brygidek, kościół franciszkański, kościół jezuicki oraz kościół bonifratski¹⁰⁵. Natomiast od początku istnienia unii do końca XVIII wieku w Grodnie nie ufundowano żadnej nowej cerkwi, czy to prawosławnej, czy też unickiej¹⁰⁶. W ten sposób zgodnie z założeniami Kościoła katolickiego, Grodno, na równi z innymi białoruskimi miastami jak Połock, Nieśwież, Orsza, Smoleńsk, Nowogródek, Bobrujsk czy Pińsk, z prawosławnego ośrodka miejskiego przeistoczyło się w centrum propagandy katolicyzmu na zachodniobiałoruskich ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁰⁷.

---

¹⁰⁴ ПКГГ на 1866, s. 29.

¹⁰⁵ Е. Орловский, *Гродненская...*, op.cit., s. 158 i 159.

¹⁰⁶ Cerkiew pw. Zmartwychwstania Chrystusa zmieniła swoją lokalizację, jednak pod względem prawnym była tym samym podmiotem oraz wspólnotą parafialną co pierwotna świątynia z XII wieku. Również unickiej cerkwi bazylianek nie można traktować jako nowej fundacji, ponieważ była kontynuatorką dwunastowiecznej prawosławnej świątyni pw. Przczystej Bogurodzicy, na której miejscu została wzniesiona.

¹⁰⁷ A. Pankowicz, *Spór o genezę narodu białoruskiego. Perspektywa historyczna*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2004, nr 4, s. 96–97.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Akty izdawajemyje Kommissijeju, Wysoczajsze uczrieżdiennoju dla razbora driewnich aktow w Wilnie*, t. I: *Akty Grodnienskago Ziemskogosuda*, Wilna 1865. [*Акты издаваемые Коммиссиею, Высочайше учрежденною для разбора древних актовъ въ Вильне*, t. I: *Акты Гродненскаго Земскаго Суда*, Вильна 1865.]
- Akty izdawajemyje Wilenskoju archieograficzekoju komissijeju*, t. VII: *Akty Grodnienskago gorodskogo suda*, Wilna 1874. [*Акты издаваемые Виленскою археографическою коммиссиею*, t. VII: *Акты Гродненскаго городского суда*, Вильна 1874.]
- Akty Izdawajemyje kommissijeju, Wysoczajsze uczrieżdiennoju dla razbora driewnich aktow*, t. XXI, *Akty Grodnienskago Ziemskogo Suda*, Wilna 1894. [*Акты издаваемые Коммиссиею, Высочайше учрежденною для разбора древних актовъ*, t. XXI: *Акты Гродненскаго Земскаго Суда*, Вильна 1894.]
- Akty izdawajemyje Kommissijeju, Wysoczajsze uczrieżdiennoju dla razbora driewnich aktow*, t. XXXIII: *Akty odnosiaszczijesia k istori Zapadnorusskojcerkwi*, Wilna 1908. [*Акты издаваемые Коммиссиею, Высочайше учрежденною для разбора древних актовъ*, t. XXXIII: *Акты относящиеся къ истори Западнорусской церкви*, Вильна 1908.]
- Aty odnosiaszczijesia k istoriizapadnoj Rossii, sobranyje i izdanyje Archieograficzekoju Kommissijeju*, t. I, Sankt-Pietierburg 1846. [*Аты относящїеся к истори Западной Россїи, собранные и изданные Археографической Коммиссиею*, t. I, Санкт-Петербургъ 1846.]
- Pamiatnaja kniżka grodnienskoj gubernii na 1866 god*, Grodno 1866. [*Памятная книжка гродненской губернии на 1866 годъ*, Гродно 1866.]
- Piscowaja Kniga Grodnienskoj Ekonomii*, t. 2, Wilno 1882. [*Писцовая Книга Гродненской Экономии*, t. 2, Вильно 1882.]
- Połnoje Sobranijerusskich Letopisiej*, t. II: *Ipatiejewskia Letopis'*, Sankt-Pietierburg. [*Полное Собрание Русскихъ Летописей*, t. II: *Ипатьевскя Летопись*, Санкт-Петербург].

Opracowania

- Borowik P., *Jurydyki Miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*, Supraśl 2005.
- Czeriepica W.N., *Grodnienskij prawoslawnyj nekropol (s driewniejszych wrietien do naczala XX wieka)*, Grodno 2001. [*Черепица В.Н., Гродненский православный некрополь (с древнейших времен до начала XX века)*, Гродно 2001.]

- Czerniawski I.M., *Architekturno-archeologiczeskije issledowanija w Grodno i Mogilewie. Archeologiczeskije otkrytija 1980 goda*, Minsk 1981. [Чернявски И.М., *Архитектурно-археологические исследования в Гродно и Могилеве. Археологические открытия 1980 года*, Минск 1981.]
- Gardziejew Ju., *Magdeburgskaja Garodnia*, Grodnia–Wrocław 2008. [Гардзееў Ю., *Магдэбурская Гародня*, Гродна–Уроцлаў 2008.]
- Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002.
- Jakimowicz Ju. A., *Zodczestwo Bielarusi CHVI – sieriediny XVII ww.*, Minsk 1991. [Якимович Ю. А., *Зодчество Беларуси XVI – середины XVII вв.*, Минск 1991.]
- Jodkowski J., *Grodno*, Wilno 1923.
- Karnialuk W., Szwid W., *Grodnaznaustwa. Gistoryja jeurapiejskaga gorada*, Garodnia–Wrocław 2012. [Карнялюк В., Швед В., *Гродназнаўства. Гісторыя еўрапейскага горада*, Гародня–Wrocław 2012]
- Kraucewicz A.K., *Garady i zamki Bielaruskaga Paniamonnia XIV–XVII stst.*, Minsk 1991. [Краўцэвіч А.К., *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVII ст ст.*, Минск 1991.]
- Mironowicz, *Józef Bobrykowicz biskup białoruski*, Białystok 2003.
- Orlowski Je., *Grodnienskaja starina*, Grodna 1910. [Орловский Е., *Гродненская старина*, Гродна 1910.]
- Orlowski Je., *Grodnienskija prawoslawnyja cerkwi w XVI wiekie*, „Grodnienskija Jerarchialnaja Wiedomosti”, 1904, № 16, s. 443–454. [Орловский Е., *Гродненские православные церкви в XVI веке*, „Гродненские Епархиальные Ведомости”, 1904, № 16, s. 443–454].
- Pawluczuk U., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007.
- Rąkowski G., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach Białorusi*, Warszawa 1997.
- Siemianczuk H., *Grodno w średniowieczu i w czasach nowożytnych (w świetle źródeł archeologicznych)*, [w:] *Archeologia Historica Polona*, t. 3: *Materiały z drugiej sesji naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności*, red. J. Olczak, Toruń 1996.
- Tkaczou M.A., *Archiealagicznaja pomniki g. Grodna*, [w:] „Archiealagicznaja pomniki Grodzienszczyzny”, Grodna 1992. [Ткачоў М.А., *Археалагічныя помнікі Гродна*, [w:] *Археалагічныя помнікі Гродзенічыны*, Гродна 1992.]
- Trusow I.G., *Prawoslawnyje chramy Grodna. Kratkij очерк istorii*, Minsk 2008. [Трусов И.Г., *Православные храмы Гродно. Краткий очерк истории*, Минск 2008.]
- Trusow O.A., *Pamiatniki monumentalnogo zodczestwa Bielarusii XI–XVII ww. Architekturno-archeologiczeski analiz*, Minsk 1998. [Трусов О.А., *Памятники*

монументального зодчества Беларуссии XI–XVII вв. Архитектурно-археологический анализ, Минск 1998.]

Walczyn F., *Grodno*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowskiego, M. Sasa, F. Walczyna, Warszawa 2016.

Orthodox churches of Grodno in the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth

The article shows the fate of the Grodno Orthodox churches after the introduction of the Union of Brest into the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It describes the process of annexation of Orthodox churches by the Uniate Church and the Roman Catholic Church and raises the issue of assuming possession of the church lands. The aim of the article is not only to present the degradation of the material heritage of the Orthodox Church, but also to illustrate the reasons for the confessional and ethnic transformation of Grodno reflected in the sacred architecture of this city.

Keywords: Grodno, Orthodox Church, Union of Brest, religious and ethnic transformations